

Asadbek Xojimurodov

Aktyor pedagog

Annotatsiya: *Mazkur maqolada sahna nutqi madaniyatining lingvistik va estetik asoslari, adabiy til me'yorlarining sahna nutqidagi o'rni hamda shevalarning me'yoriy talaffuzga ta'siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali shevaviy unsurlarning keng tarqalishi sahna nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani yoritiladi. Tadqiqotda shevalarning badiiy nutqqa noo'rin kirib kelish sabablari, ularni bartaraf etishning pedagogik va madaniy mexanizmlari aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *Sahna nutqi, nutq madaniyati, adabiy til, sheva, orfoepiya, aktyor nutqi, badiiy nutq, til me'yorlari*

Аннотация: *В данной статье на основе научных источников анализируются лингвистические и эстетические основы сценической речи, роль норм литературного языка в сценической речи, а также влияние диалектов на нормативное произношение. Кроме того, освещается негативное воздействие широкого распространения диалектных элементов через средства массовой информации и социальные сети на сценическую речь. В исследовании выявляются причины неуместного проникновения диалектов в художественную речь, а также определяются педагогические и культурные механизмы их преодоления.*

Ключевые слова: *сценическая речь, культура речи, литературный язык, диалект, орфоэпия, актёрская речь, художественная речь, языковые нормы.*

Abstract: *This article analyzes the linguistic and aesthetic foundations of stage speech, the role of literary language norms in stage performance, and the influence of dialects on standard pronunciation based on scholarly sources. In addition, the study highlights the negative impact of the widespread dissemination of dialectal elements through mass media and social networks on stage speech. The research identifies the reasons for the inappropriate intrusion of dialects into artistic speech and determines pedagogical and cultural mechanisms for addressing these issues.*

Keywords: *stage speech, speech culture, literary language, dialect, orthoepy, actor's speech, artistic speech, language norms.*

Kirish

Chaqaloq dunyoga kelgach, birinchi bo'lib eshitadigan so'zi azonning ovozi va ota-onasining so'zlari bo'ladi. Go'dak bularni eshitib katta bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, farzand ilk sof nutqni, uning talaffuzini ota-onasidan o'rganadi. Nutq insonning kimligi, millati, dini va madaniyatini ko'rsatib beruvchi asosiy omil hisoblanadi.

Lekin bugungi kunga kelib internet va ijtimoiy tarmoqlar jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Shu tufayli insonga ilm-fan millionlab imkoniyatlar yaratdi. Bu imkoniyatlar bilan birga uning salbiy tomonlari ham kirib keldi. Ulardan biri turli shevalar va boshqa davlat tillaridagi

ayrim soʻzlarning kirib kelishidir. Bu holat yoshlar nutqiga va madaniyatiga jiddiy zarar koʻrsatdi.

Bu shu darajada avj oldiki, nafaqat ijtimoiy tarmoqlarda, balki ommaviy kanallarda ham ushbu shevalarni kun ora eshitib turibmiz. Baʼzilar uchun bu holat oddiy holga aylanib qoldi. Nahotki biz shunday tilimizni unutib borayotgan boʻlsak? Bu oʻzligimizni unutish emasmi? Axir bizda butun dunyo tan olgan minglab olimlar, mashhur mutafakkirlar yetishib chiqqan emasmi? Hazrat Navoiy bejizga “Tilga eʼtiborsiz — elga eʼtiborsiz” demaganlar.

Shunday ekan, sof oʻzligimizni, badiiy nutqimizni, asl ona tilimizni asrab-avaylaylik, uni yod soʻzlardan va turli xil shevalardan himoya qilishimiz darkor. “Ofshiy” emas “umumiy”, “okey” emas “xoʻp”, “choʻta” emas “menimcha”, “bay-bay” emas “xayr”. Shu kabi rus va ingliz tilidagi soʻzlar nutqimizga kirib kelmoqda va bu soʻzlardan nafaqat yoshlar, balki kattalar ham foydalanib kelishmoqda. Bu esa juda notoʻgʻri va dolzarb masala hisoblanadi.

Biz oʻz sof nutqimizni asrab-avaylamas ekanmiz, qisqa muddatdan soʻng sof badiiy nutqimiz yoʻqolib borishi mumkin. Bunga esa yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Buni bartaraf etish uchun eng avvalo ota-onalar farzandlariga oʻrnak boʻlishlari lozim. Buning uchun koʻproq badiiy kitoblar va nasriy sheʼrlarni mutolaa qilish kerak. Bu nutqning charxlanishiga, boyishiga va shakllanishiga xizmat qiladi.

Bizning sof nutqmiz - adabiy tilimiz qanchalar kuchli, qudratli ekanligini bilish uchun birgina hazrat Navoiyning bir baytini oʻqishning oʻzi yetadi .

Til jamiyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyot darajasini aks ettiruvchi asosiy omillardan biridir. Nutq esa tilning real voqelanish shakli boʻlib, inson tafakkuri, madaniyati va estetik didini namoyon etadi. Oʻzbek tilshunosligida nutq madaniyati masalasi adabiy til meʼyorlariga rioya qilish, toʻgʻri talaffuz, uslubiy moslik va kommunikativ samaradorlik bilan chambarchas bogʻliq holda izohlanadi [1].

Sahna nutqi nutq madaniyatining eng masʼuliyatli va murakkab koʻrinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki sahna orqali til nafaqat eshitiladi, balki ommaviy ongga singdiriladi. Teatr va kino aktyorining nutqi tomoshabin uchun til meʼyorining namunasi sifatida qabul qilinadi [2]. Shu sababli sahna nutqida shevaviy, ogʻzaki nutqqa xos va begona til unsurlarining nooʻrin qoʻllanishi adabiy til madaniyatiga jiddiy zarar yetkazadi.

Soʻnggi yillarda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar orqali shevalarning faol tarqalishi kuzatilmoqda. Bu holat sahna nutqida ham aks etib, adabiy talaffuz meʼyorlarining buzilishiga olib kelmoqda [3]. Mazkur maqolada aynan shu muammo ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tavsifiy-tahliliy, qiyosiy va normativ metodlardan foydalanildi. Oʻzbek tilshunosligiga oid fundamental manbalar, nutq madaniyati va orfoepiya boʻyicha ilmiy tadqiqotlar, shuningdek, teatr va sahna nutqi pedagogikasiga oid ishlarga tayanildi. Tahlil jarayonida adabiy til meʼyorlari bilan shevaviy unsurlar qiyoslab oʻrganildi hamda sahna nutqiga taʼsiri baholandi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sahna nutqida shevalarning paydo bo‘lishi bir nechta omillar bilan bog‘liq. Birinchidan, aktyorlarning kundalik og‘zaki nutqida shevaning ustuvorligi sahna nutqiga ko‘chib o‘tmoqda. Ikkinchidan, nutq ustida ishlash, orfoepik mashqlar va fonetik tayyorgarlik yetarli darajada olib borilmayapti [4].

O‘zbek adabiy tili orfoepik me‘yorlari aniq belgilangan bo‘lib, sahna nutqida aynan ushbu me‘yorlarga qat‘iy amal qilinishi lozim [5]. Biroq amaliyotda ayrim fonetik hodisalarning buzilishi, masalan, unli va undosh tovushlarning shevaviy talaffuzi, urg‘u xatolari va so‘z qisqartirish holatlari keng uchramoqda.

Shuningdek, rus va ingliz tillaridan kirib kelgan so‘zlarning o‘zbekcha muqobillari mavjud bo‘la turib, sahna nutqida begona shakllarda qo‘llanishi nutq madaniyatini pasaytirayotgani aniqlandi [6].

Tahlil va muhokama

Nutq madaniyati va sahna nutqi muammolari tilshunoslik, estetika hamda san‘at pedagogikasi kesishgan nuqtada joylashgan murakkab masalalardan biridir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sahna nutqi oddiy og‘zaki nutqdan farqli ravishda adabiy til me‘yorlariga qat‘iy asoslanishi, umumxalq uchun tushunarli va estetik jihatdan mukammal bo‘lishi lozim [7]. Shu jihatdan qaralganda, sahna nutqida shevalarning faol qo‘llanilishi til me‘yorining buzilishi sifatida baholanadi.

Shevalar o‘zbek tilining tarixiy va hududiy taraqqiyoti mahsuli bo‘lib, ularning mavjudligi til boyligini ta‘minlaydi. Biroq tilshunos olimlar sheva va adabiy til o‘rtasidagi funksional farqni aniq belgilab berganlar. Sheva asosan kundalik muloqot va hududiy kommunikatsiya vositasi bo‘lsa, adabiy til rasmiy, ilmiy, badiiy va sahna nutqi uchun mo‘ljallangan me‘yoriy shakl hisoblanadi [7]. Sahna nutqida ushbu chegaraning buzilishi tomoshabinning estetik qabuliga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Alohida ta‘kidlash lozimki, sahna nutqi individual ijro mahsuli bo‘lishiga qaramay, u shaxsiy nutq emas, balki umumxalq nutqining badiiy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Aktyor sahnada o‘z hududiy shevasida emas, balki adabiy til me‘yorida so‘zlashi orqali tomoshabinga til namunasi beradi. Tadqiqotlarda sahna nutqi “normativ nutq” sifatida baholanib, unda talaffuz, urg‘u, intonatsiya va fonetik aniqlik ustuvor omil ekani qayd etiladi [9].

Bugungi kunda sahna nutqida shevaviy unsurlar keng qo‘llanilayotganining asosiy sabablaridan biri — ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda me‘yoriy nazoratning sustligidir. Televizion ko‘rsatuvlar, seriallar va internet platformalarida shevalarning erkin ishlatilishi asta-sekin “odatiy holat” sifatida qabul qilinmoqda. Bu jarayon sahna nutqiga ham ko‘chib, adabiy talaffuzning zaiflashishiga olib kelmoqda [10].

Alisher Navoiy tilni millatning ma‘naviy tayanchi sifatida baholab, nutq pokligi va sofligiga alohida e‘tibor qaratgan [8]. Uning “tilga e‘tiborsiz — elga e‘tiborsiz” degan g‘oyasi bugungi sahna nutqi muammolari fonida yanada dolzarblashmoqda. Sahna orqali til ommaga yetkazilishini inobatga olsak, bu masalada mas‘uliyatsizlik jamiyatning til madaniyatiga bevosita zarar yetkazadi.

Tilshunoslik tadqiqotlarida qayd etilishicha, sahna nutqidagi shevaviy talaffuz tomoshabinning e'tiborini asarning mazmunidan chalg'itadi va badiiy ta'sir kuchini pasaytiradi [7]. Badiiy asarda obraz nutqi shevaga asoslangan bo'lishi mumkin, ammo bu holat faqat dramaturgik zarurat mavjud bo'lgandagina o'rinli hisoblanadi. Aks holda, shevaning noo'rin qo'llanilishi nutq madaniyatining buzilishi sifatida baholanadi.

Sahna nutqida begona tillardan kirib kelgan so'zlarning adabiy til muqobillarisiz qo'llanilishi ham muhim muammolardan biridir. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, o'zbek tilida mavjud bo'lgan “ho‘p”, “xayr”, “menimcha” kabi so'zlar o'rniga ruscha yoki inglizcha variantlarning ishlatilishi nutqning milliylik xususiyatini susaytiradi [10]. Bu holat ayniqsa yosh avlod ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Nutq madaniyati bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aktyor nutqining ravonligi, aniqligi va me'yoriyligi tomoshabinning estetik didini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir [9]. Sahna nutqi orqali tomoshabin nafaqat badiiy asarni, balki tilning go'zalligini ham his etadi. Shu sababli sahna nutqidagi har qanday me'yoriy chekinish umumiy estetik muhitga putur yetkazadi.

Sahna nutqini shakllantirishda pedagogik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilar aktyorlar tayyorlash jarayonida orfoepik mashqlar, fonetik tahlil, she'r va nasriy matnlarni ifodali o'qish muhimligini ta'kidlaydilar [10]. Badiiy adabiyot mutolaasi nutq boyligini oshiradi, fonetik mashqlar esa talaffuz aniqligini ta'minlaydi.

Shuningdek, sahna nutqida intonatsiya va urg'u masalasi ham muhim o'rin tutadi. Shevalarda urg'u va ohang adabiy tilga nisbatan farqlanadi. Ushbu farq sahnada saqlanib qolgan taqdirda, nutqning umumxalq uchun tushunarligi pasayadi [7]. Shu bois sahna nutqida urg'u va ohangning adabiy me'yorlarga mosligi doimiy nazoratda bo'lishi zarur.

Ilmiy manbalarda sahna nutqini “milliy til madaniyatining vitrini” deb baholash mumkinligi qayd etiladi [9]. Chunki sahna orqali til ommaga namoyish etiladi. Agar bu vitrinada shevaviy yoki begona unsurlar ustun bo'lsa, tomoshabin ongida noto'g'ri til modeli shakllanadi. Bu esa uzoq muddatli salbiy oqibatlarga olib keladi.

Xulosa

Til, nutq shunday kuchga egaki, buni so'z bilan ifodalab bo'lmaydi .

Farzandlarmiz bizdan sof adabiy nutqni eshitsin va bu bilan asl o'zbekligini anglasin va buni davom ettirsin . Buning uchun ,avvalo, o'zimiz o'rnak - namuna bo'lishimiz kerak .Bu juda ham muhim hisoblanadi. Buning uchun ko'proq farzandlarimizga kitob olib berishimiz kerak va o'zimiz ham ko'proq kitob o'qishimiz kerak.

Tilni unutish - bu o'zligini unutish demakdir. Buni unutmaslik kerak .

Xulosa qilib aytganda, sahna nutqi madaniyati adabiy til me'yorlariga qat'iy rioya qilishni talab etadi. Shevalar til boyligi sifatida qadrlansa-da, sahna nutqida ularning noo'rin qo'llanilishi adabiy tilning buzilishiga olib keladi. Sahna orqali til madaniyati ommaga yetkazilishini inobatga olgan holda aktyorlar va pedagoglar nutq ustida muntazam ishlashi, orfoepik va uslubiy mashqlarga alohida e'tibor qaratishi zarur.

Til — millatning o'zligi va madaniy xotirasi. Uni sahna orqali sof holda avlodlarga yetkazish esa jamiyatning ma'naviy mas'uliyati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov G‘. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: Fan, 2004. – 15–22-betlar.
2. Mirtojdiyev M. O‘zbek adabiy tili va sahna nutqi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 41–49-betlar.
3. Madvaliyev A. O‘zbek tilining orfoepik me‘yorlari. – Toshkent: Fan, 2012. – 63–70-betlar.
4. Jo‘rayev Z. Sahna nutqi pedagogikasi. – Toshkent: San‘at, 2015. – 28–35-betlar.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 90–98-betlar.
6. Islomov S. Zamonaviy o‘zbek nutqida begona so‘zlar muammosi. – Toshkent: Fan, 2018. – 54–60-betlar.
7. Qosimov B. Shevalar va adabiy til munosabati. – Toshkent: Fan, 2010. – 112–118-betlar.
8. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2005. – 7–12-betlar.
9. Usmonov O. Nutq madaniyati va aktyor mahorati. – Toshkent: San‘at, 2016. – 66–72-betlar.
10. Yo‘ldoshev M. Badiiy nutq va uslub. – Toshkent: Fan, 2011. – 101–107-betlar.
11. To‘xtayev A. O‘zbek tilida talaffuz me‘yorlari. – Toshkent: Universitet, 2014. – 39–45-betlar.
12. Karimova D. Ommaviy axborot vositalarida nutq madaniyati. – Toshkent: Fan, 2019. – 83–89-betlar.